

שבעה לילות – חורחה לאויס בורחס

תרגום מספרדית והערות: אורי פרויס

תרגום שירה: טל ניצן

תל-אביב, הקיבוץ המאוחד, קו אדום - 2007

אחרית דבר - ליאו קורי

על מאותנר ובורחס

הקובץ *שבעה לילות* מאגד שבע הרצאות שנשא חורחה לאויס בורחס ב-1977 בתיאטרון קוליסאו שבבואנוס איירס, עיר מגוריו. ההרצאות הוקלטו ולאחר מכן נערכו והודפסו באחד מעיתוני העיר, ומאוחר יותר ראו אור כקובץ מסות. סיפורים רבים של בורחס תורגמו זה כבר לעברית, וגם מעט מן המסות שהוא כתב. קוראים עבריים רבים התודעו לסגנונו הייחודי, למטפורות ולדימויים החוזרים ונשנים בקביעות כפייתית בכל כתביו, ולנושאים הספרותיים האהובים עליו. הקובץ שלפנינו פותח צוהר נוסף לעולם הקסום והמרתק הזה ומאיר אותו מזוויות שונות ומקוריות.

תהילתו העולמית של בורחס כאחד הסופרים החשובים והמשפיעים של המאה העשרים משכיחה לעיתים קרובות מאיתנו את העובדה שאת דרכו הספרותית הוא החל בחוגים מצומצמים ומרוחקים למדי, ראשית במדריד ומאוחר יותר במולדתו. הוא היה אמנם מוכר, ואף מוערך, בין חבריו ובין קוראי כתבי-עת ספרותיים בבואנוס איירס, אך תהליך עלייתו לגדולה היה ארוך ומפותל. זאת ועוד, האהדה הציבורית כלפיו ידעה עליות ומורדות רבים בשל עמדותיו הפוליטיות והחברתיות—והאופן שאלה נתפשו ברבים, לא תמיד כהווייתם—ובשל הנסיבות הפוליטיות והחברתיות המשתנות בארגנטינה עצמה ובעולם הלטינו-אמריקאי בכללותו. התהליך המורכב הזה של הפיכה לאייקון תרבותי פעל גם באופן אישי על בורחס, אדם ביישן ומופנם מאוד שלמד להתמודד עם נוכחותם של קהלים גדולים, ואף לאהוב את מעמדו החדש. בעשורים האחרונים לחייו הוא הרבה להתראיין ולהופיע בציבור, בארגנטינה ובעולם כולו, תוך שמירה על סגנון דיבור מיוחד ומאוד אסוציאטיבי, ועל בחירת נושאים מתוך מאגר מוגדר וקרוב לליבו. קהלים הולכים ומתרחבים האזינו בצמא לדבריו. לא פלא, איפוא, שהיה מי הבין עד מהרה את הערך המסחרי של כל טקסט המיוחס לבורחס או הקשור בו בדרך כלשהי. פעמים רבות, כמו במקרה של הקובץ הזה, הפכו סדרות של הרצאות או של ראיונות עם בורחס לטקסטים כתובים שראו אור במסגרות שונות ואף בשפות שונות, אם כי רובם יצאו לראשונה דווקא בספרדית.

קוראי בורחס מכירים היטב עד כמה כתיבתו מאופיינת בקפדנות קיצונית הן בבחירת מילותיו בכל טקסט והן בבניית כל משפט ופסקה. הטקסטים שבורחס עצמו פרסם לאורך חייו ראו אור רק לאחר תהליך ארוך ומייגע של שכתוב ושיפור, חשיבה חוזרת ועיבוד. יחד עם זאת, על מנת להעמיד את התהליך הזה בקונטקסט הנכון שלו, חשוב להדגיש שבורחס התייחס למושג "גרסה סופית של טקסט" כאל מושג השייך "לתחום הדת או לתחום העיפופות", כהגדרתו. אין לדידו טקסט שלא סובל שיכתוב נוסף, ולכן אין דרך או סיבה לקבוע שגרסה מאוחרת של טקסט נתון היא טובה יותר מקודמתה. לכן

נהג בורחס להתנתק מטקסטים שכתב לאחר פרסומם, לא לקרוא אותם שוב, ואף לעיתים לשכוח את פרטיהם המדויקים. מסיבה זו יכולו רעיונות אחדים שהופיעו בטקסט אחד משלו לחזור ולהופיע, לעיתים בשינויים קלים, גם בטקסט אחר. בורחס המסאי לא רחוק במובן הזה מבורחס מחבר הסיפורים. למעשה, בעוד רבים מסיפוריו נושאים אופי כמו-מסאי, כך גם מסותיו נקראים לא פעם קרובות כסיפור, עד שקשה לעיתים להפריד אלה מאלה. על רקע הדברים האלה, הקובץ שלפנינו -- כמו אחרים הדומים לו שטרם ראו אור בעברית -- מציג בפני הקורא מימד אחר של עולמו ואישיותו האינטלקטואלים.

כאמור, בהרצאותיו בורחס נוקט בסגנון אסוציאטיבי יותר ומלוטש הרבה פחות מאשר בטקסטים הכתובים שלו. הנושאים שבהם הוא עוסק הם קרובים כולם לליבו במובנים שונים אך הם מתערבבים להם בדרכים אקראיות. הקובץ שלפנינו, למשל, מכיל הרצאות שבהן הוא משוחח על יצירות ספרות שחלקם ליוו את קריאתו ואת כתיבתו עוד משחר נעוריו (כגון "הקומדיה האלוהית" או "סיפורי אלף לילה ולילה"). לצד אלה עוסקות הרצאות אחרות בנושאים שעליהם לא הרבה לכתוב אך בוודאי העסיקו אותו באופן אינטנסיבי (כגון "הסיוט" או "העיוורון"). ברוב ההרצאות הוא אמנם מתחיל ובדרך כלל גם מסיים כשהוא מתמקד בנושא שמופיע בכותרת, אך במהלך ההרצאה הוא נוגע בנושאים אחרים, ומתרחק כרצונו למחוזות שונים ומשונים. בדרך זו, הקורא נגרר למעין שיחה אישית עימו על נושאי עניין משותפים, שבה מתעצמת הקרבה הישירה אל האיש הנתפש פעמים כה רבות כמרוחק ומנוכר. דווקא אותם מקומות מסויימים שבהם הקורא פוגש רעיונות ולעיתים אף ניסוחים שכבר הופיעו בספריו הקודמים המוכרים לו היטב מדגישים ביתר שאת את תחושת הפמיליאריות והקרבה הישירה. כאילו נאמר בהם בין בורחס לבין הקורא: "בהמשך לשיחתנו הקודמת בנושא...". בהיותו התרגום הראשון לעברית של קובץ מהסוג הזה, הוא מציע לקורא הזדמנות ייחודית לשמוע את בורחס מהרהר מכיוונים פחות מוכרים על הנושאים המוכרים והקשורים באופן כה מובהק בשמו.

באחרית הדבר העומדת כאן לרשותי, ברצוני להסב את תשומת ליבם של הקוראים להיבט מרכזי ומעניין ביצירתו של בורחס, אשר זכה לתהודה מועטה יחסית עד כה (ובוודאי בשפה העברית) מסיבות שונות ומעניינות בפני עצמן. זאת, על אף שבורחס עצמו הדגיש פעמים רבות את חשיבות הנושא. כוונתי להשפעה העמוקה של הוגה דעות מעט נשכח, אשר פעל במפנה המאה העשרים, פריץ מאותנר (Fritz Mauthner 1849-1923). גם בקובץ שלפנינו ניתן למצוא את תביעת אצבעותיה של משנתו ההגותית של מאותנר, אך רעיונותיו נוכחים באופן בולט ומכריע ביצירה הבורחסיאנית כולה ובמיוחד בסיפוריו המוכרים יותר.

פריץ מאותנר נולד למשפחה יהודית בהוריק, שבחבל בוהמיה, אז חלק מן האימפריה האוסטרו-הונגרית. הוא כתב רומנים ומחזות שזכו בזמנו לפופולריות ניכרת, ועבד גם כעיתונאי בברלין. מאותנר פיתח משנה ייחודית שבמרכזה גישה סקפטית קיצונית ופניה לניתוח השפה, או יותר נכון "ביקורת השפה", ככלי מרכזי להבהרת הבעיות המרכזיות של הפילוסופיה. מתוך ראייה של השפה כמערכת

שרירותית של סימנים, מאותנר הדגיש את האופי המטפורי שלה, ומכאן נטייתה הבלתי נמנעת לעוות את המציאות החיצונית. כל מערכת המנסה לתאר את המציאות במילים היא מעצם מהותה פגומה, לדידו של מאותנר, והיא משקפת יותר את מי שהוגה אותה מאשר את העולם שהיא מתיימרת לייצג. מנקודת ראות של התפתחות הפילוסופיה לאורך המאה העשרים גישה מעין זו נראית אולי כמובנת מאליה, אך לא כן בתקופתו. עומק השפעתו של מאותנר על ויטגנשטיין, למשל, ודרכו על הפילוסופיה של המאה העשרים כולה, זכה להתעניינות מוגבלת יחסית, על אף היותו אחד האנשים הבודדים הנזכרים מפורשות ב-*Tractatus*. מעניין לציין שבין המעטים מתוך הקהילה הפילוסופית האקדמית שהקדיש תשומת לב מחקרית של ממש למאותנר ולהגותו, ואף פרסם רבות על כך, היה גרשון ויילר המנוח, אשר לימד שנים רבות באוניברסיטת תל-אביב. זו סיבה נוספת להפנות את הזרקור כאן אל מאותנר ולהאיר במעט את קשריו העמוקים עם יצירתו של בורחס.

ניתן למקם את מאותנר במסורת הנומינליסטית ארוכת השנים בפילוסופיה במערבית, שעבורה רעיונות כלליים ומופשטים אינם מייצגים דבר בעולם שמחוצה לנו ולא קיימים כישויות עצמאיות מחוץ לחשיבתנו. שורשים למסורת הזו ניתן למצוא עוד בפילוסופיה היוונית, אך היא הגיעה לאחד משיאיה המפוארים בפילוסופיה הסכולסטית של ימי הביניים, במיוחד בידי כמה הוגים באיים הבריטים, כגון וויליאם אוקהאם ודאנס סקוטוס. במחצית המאה התשע-עשרה גישה זו קבלה ביטוי מחדש ומעניין במשנתו של הוגה בולט אשר השפיע רבות על מאותנר, ארנסט מאך.

עיקר תהודתו האינטלקטואלית של מאך נבעה מן הגישה הביקורתית שפיתח כלפי המדע בכלל, וכלפי המדע הניוטוני בפרט, מדע אשר בתקופתו הגיע לשיא בשלות מרשים במיוחד. מאך מיקד את ביקורתו בצורך לסלק מן המדע מושגים מטפיזיים שהשתרשו בו שלא בטובתו. לדידו של מאך, הכללות ורעיונות מופשטים משחקים תפקיד מרכזי בתהליך בניית תיאוריות מדעיות, אך מאוחר יותר מוענק להם מעמד של מציאות ללא כל הצדקה פילוסופית ועם תוצאות מטעות למדי. בגישתו האמפירציסטית הקיצונית טען מאך שחוקי טבע המופיעים במסגרת תורות מדעיות אינם אלא סכימות חשיבתיות נוחות המאפשרות ארגון ברור, חסכוני ונגיש של המערך הסבוך של רשמי חושנו הישירים. אלה האחרונים מהווים את האלמנט המוצק היחיד שעליו ניתן לדבר באופן לגיטימי במדע. "חיסכון חשיבתי" היה עבור מאך המאפיין החשוב ביותר של תורות מדעיות. הפיכתם הבלתי-מוצדקת של רעיונות מופשטים לישויות עצמאיות (תהליך שמאך כינה בשם ראיפיקציה –

reification) הייתה במוקד משנתו הביקורתית. מנקודת ראות זו ניהל מאך מאבק רעיוני עיקש נגד מושגים מרכזיים במדע הניוטוני כגון כוח, חוק טבע, חומר, אטומים, גרוויטציה, ואחרים. לודוויג בולצמן—הפיזיקאי שפיתח את התורה הקינטית של הגזים המבוססת על הנחת קיום האטומים (הנחה שהייתה נתונה בוויכוח קשה בסוף המאה הי"ט)—היה מי שספג את עיקר הביקורת שנבעה מתורתו של מאך. בין ההוגים החשובים שהשפעתו של מאך ניכרת היטב עליהם מוזכרים בדרך כלל חברי החוג הווינאי, הפוזיטיביסטים הלוגיים, ואף אלברט איינשטיין. פחות מוזכר בהקשר הזה הוא שמו של מאותנר, אדם שהשכיל להחיל את התובנות של מאך על תחומים אחרים וייחודיים, כפי שנראה עתה.

ברקע למשנתו של מאותנר ולצד מאך, ההוגה השני בעל ההשפעה המכרעת עליו היה ארתור שופנאוואר. השפעתו של הוגה זה על בורחס ונוכחותו ביצירתו לאורך השנים הן מן המפורסמות, ועל כן אין להתפלא על הקשר הרעיוני בינו לבין מאותנר, שעליו לא נוכל להרחיב כאן די הצורך. השפעה זו עוברת דרך מישורים רבים, אך מה שמעניין אותנו במיוחד כאן הוא המישור של השפה. שופנאוואר יצא מתוך משנתו של קאנט אודות הקטגוריות של החשיבה כרכיב הקובע את גבולות התבונה האנושית, אך בשונה מקאנט הוא טען שקטגוריות אלה הן בעצם קטגוריות של השפה. בעקבותיו ביקש מאותנר לחקור את גבולות השפה כדרך להבנת יכולתנו להכיר את המציאות.

מושג הראיפיקציה של מאך הפך למרכזי גם במשנתו של מאותנר אשר העתיק אותו מן הזירה המדעית אל הזירה של המחשבה הפוליטית-חברתית. בהקשר הזה מאותנר זיהה סיטואציות דומות לאלה שמאך הטיב לנתח בהקשר המדעי. כמו מאך במדע, כך גם מאותנר יצא במשנתו נגד כל אותם שיירים מטפיזיים אשר החשיב כמכשולים לחשיבה פילוסופית וחברתית שקולה. מושגים כגון גזע, תרבות, אומה, היו בעיני מאותנר לא רק הטעיות פילוסופיות, אלא מקור לרשע וחוסר הצדק שבעולם. מטפיזיקה ודוגמטיות היו בעיניו לשני צדדים של אותו מטבע בעייתי. ולמעשה אף השפה עצמה היווה בעיניו דוגמה מובהקת של הפשטה רעיונית שיש להפנות אליה את חיצו הביקורת. יתר על כן, מרכזיותה של השפה בחווייה האנושית הפכה אותה בעיני מאותנר לישות ראשונה במעלה שיש להעמיד במוקד הביקורת הפילוסופית: שפה היא פעילות, קבע מאותנר, ולא יישות קבועה ונתונה מראש; השפה היא המרכיב המרכזי של כל תרבות בכל רגע נתון בהיסטוריה.

האופי המטפורי של השפה ומגבלותיה ככלי להבנת המציאות החיצונית אינם מונעים באופן מוחלט, לדידו של מאותנר, אפשרות של תקשורת בין בני-אנוש. עמדתו הפרגמטיסטית גרסה שתקשורת מעין זו אינה דורשת הסכמה לגבי המשמעות של המילה כתנאי להבנה הדדית, אלא שהיא מבוססת על *זהות התגובה* כל אימת שהמילה היא בשימוש. אין זה חשוב איזה דימוי היא מעלה אצל השומע או אצל הקורא אותה, אלא איזו פעולה היא גורמת לנו לעשות או להימנע מלעשות. שפה, אם כן, הופכת אצל מאותנר לייצור חברתי ולכלי מובהק להישרדות. שפה משמשת לגשר ולדבק בין בני אדם, אך באותה מידה היא יכולה לשמש לכוח מפריד. התרבות בכללותה, השפה, ואפילו המילה הבודדת, הן בתהליך מתמיד של שינוי, ובכל האחת מן הרמות האלה היסוד המטפורי הוא המובהק ביותר. מכאן נובעת מוגבלותה של השפה, כאמור, במיוחד בניסיון להפוך אותה לכלי לדיון פילוסופי או מדעי. אך מכאן נובעת גם עצמתה, באשר היא הופכת באופן טבעי למעשה אסתטי בעל יכולת אקספרסיבית מובהקת, במיוחד בביטוייה האמנותיים הגבוהים כגון השירה.

המתח היסודי שעליו מצביע מאותנר בין מגבלותיה הטבעיות של השפה ככלי להכרת המציאות מחד, לבין כוחותיה המטפוריים מאידך, עובר כחוט השני בכל יצירתו של בורחס, ובקובץ שלפנינו הוא זוכה גם לאיזורים רבים. אבל באופן מפורט יותר, כדאי לציין את הקשר בין תכונותיה הבסיסיות של השפה לבין הזיכרון, קשר המשחק תפקיד מרכזי הן במשנתו של מאותנר והן ביצירתו של בורחס. תופעת הזיכרון שייכת בעקרון לתחום של היחיד. משום כך דיבור על זיכרון בהקשר של קבוצה או קהילה מהווים דוגמה קלאסית של ראיפיקציה, אותה תופעה שמאותנר ביקש למגר מן השיח הפילוסופי והמדעי. למוסדות חברתיים רבים, על פי הבנתו, נודע תפקיד של הגדרה, שימור, ושיתוף

המושג של הזיכרון הקיבוצי ושל ביטויי השונים: כך למשל הדת, המוסר, ומעל לכל השפה. השפה הופכת בדרך זו לאינדקס של זיכרונות ולקטלוג של חוויות קולקטיביות. השפה מבטאה מצד אחד מאגר של זיכרונות אישיים, אך מצד שני היא כלי לתקשורת בין-אישית, ועל ידי שיתוף החוויות האישיות היא הופכת עם הזמן לבסיס של תחושת העבר המשותף של הקהילה המשתמשת בה.

אלא שבגלל מגבלותיה האינהרנטיות של השפה, ככל שנתאמץ לחדד ולשכלל אותה, היא לא תוכל לסייע לנו בשיתוף מוצלח ושלם של מה שבעצם לא ניתן לשתף, דהיינו, הניסיון החושי של היחיד. זהו, אם כן, היסוד לעמדה הסקפטית הבסיסית של מאותנר, עמדה שבורח מאמץ במלואה. ביטויים לקשר ההדוק בין תופעת הזיכרון לבין מגבלותיה של השפה מופיעים ביסודם של הסיפורים המוכרים "פונס הזכרון" ו"הדו"ח של דר' ברודי", דרך שתי מטפורות מנוגדות של מצבים קיצוניים: האחד של האדם בעל הזיכרון המוחלט שאת חווייתו השפה הטבעית אינה מצליחה להכיל, והשני של החברה נטולת הזיכרון, אשר לגביה כל שפה טבעית עמוסה במושגים בלתי רלוונטיים, כגון הורות או משטר. הקובץ שלפנינו ספוג אף הוא בהתייחסויות לשפה ולזיכרון, וכדאי לשים לב במיוחד, בהקשר הזה, להרצאה על "השירה", שאולי היא כל כולה אזכור לרעיונות של מאותנר. בין היתר מביע בה בורח את אמונתו שהשירה קרובה יותר למציאות מאשר הפרוזה, ובהמשך מוסיף: "ברדלי אמר שאחד מן האפקטים של השירה הוא ליצור בנו הרושם שאין אנו ממצאים משהו חדש, אלא זוכרים משהו שנשכח".

אך בורח לא רק מאמץ את מהות רעיונותיו של מאותנר, אלא גם חלק מן הדימויים המרכזיים של השיח שלו, תוך הפיכתם למעשה אסתטי ספרותי משל עצמו. דוגמאות לכך יש למכביר לאורך יצירתו והן מוכרות למדי. כך למשל, באחד מספריו החשובים של מאותנר, "תרומות לביקורת השפה", הרעיון שהוא בוחר על מנת להאיר את גישתו לשפה הוא, מכל המטפורות האפשריות, דווקא המטפורה האהובה כל כך על בורח, היא המטפורה של הספרייה ושל הקטלוג שלה. בתיאור שמזכיר לנו מיד את "ספריית בבל" של בורח, מאותנר כותב:

אנו נוהגים לסדר ספרים בספרייה ציבורית גדולה על פי האל"ף-בי"ת הגרמני של המחברים. באותה במידה יכולנו לסדר לפי כל אל"ף-בי"ת אחר ולפי נושאים. וכך גם במאות צורות אחרות. ובכל הסידורים הייתה זו אותה ספרייה, ויכולנו תמיד לעשות בה שימוש ללא בעיות בתנאי שהסכימה שעל פיה סודרו הספרים הייתה מוכרת לציבור. כך בדיוק קורה לדעתי בראשו של כל אדם בנוגע לסדר ידיעותיו. אלא שסכימת הארגון של תחושות האדם, כלומר השפה, היא יעילה בהרבה מכל קטלוג של ספרייה. אבל התהליך בשני המקרים הוא אותו התהליך. כאשר בהיותנו ילדים אנו לומדים את שפת אימנו, אנו מאמצים גם מעין ארון בעל תאים, שבהם נניח בהמשך את כל הפתקים שניתן להעלות על הדעת שנרשום במהלך חיינו. אנו לוקחים מאבות-אבותינו את קטלוג העולם שלהם – קטלוג חלקי, ארעי, ועממי — ואז אנו ממלאים בהדרגה את התאים בחוויות שאנו חווים. קטלוג זה של העולם הוא בלתי מספק בעליל מבחינה מדעית, והוא מגלם את כל חכמתנו. הוא חלקנו הצנוע בתבונה האנושית. הוא לחלוטין בלתי מספיק להצלחת הניסיונות

הנשנים להכיר את עולם המציאות. אך אם מסתכלים עליו כשלעצמו, אין ספק שהוא מהווה יצירה כבירה, עבודתם המשותפת של אלפי מיליוני בני-אדם שחיו לפנינו, ועל כן, למענו.

ב-1910 פרסם מאותנר את המהדורה הראשונה של יצירתו החשובה, ה"מילון לפילוסופיה" (*Wörterbuch der Philosophie*). במקומות רבים בכתביו טען בורחס במפורש שה"מילון" היה הספר שאותו קרא, ועליו רשם הערות פעם אחר פעם, יותר מבין כל הכרכים שבספרייתו. ואמנם לאחר עיון בספר של מאותנר, קל להיווכח עד כמה השפעתו ניכרת בסיפורים כה רבים של בורחס, מן המוכרים ועד הנשכחים ביותר שלו. לא מדובר כאן במילון במובן הרגיל של המילה, אלא ביצירה הגותית מרשימה ומורכבת המהווה יישום בפועל של תכניתו של מאותנר לביקורת השפה על פי הפרמטרים שהוסברו לעיל. בשני כרכים עבים הוא ניתח בפירוט 101 מונחים מרכזיים של הפילוסופיה ושל ההגות המערבית בכללותה, ותיאר את המקור הפסיכולוגי והאתימולוגי של כל אחד מהם, ואת תהליך הראיפיקציה שהם עברו. מאותנר הסביר מאיזה סוג של נתוני חושים נבע המושג ואיך קרה שמונח אשר התחיל כשם תואר (באשר הוא מתייחס לאוסף תחושות) הפך עם הזמן לשם עצם שאף נחשב בסוף התהליך כמתאר ישות בעלת קיום עצמאי וממשי.

אחד הערכים מתוך המילון המדגימים היטב את השפעתו של מאותנר על בורחס הוא הערך "אנציקלופדיה", המגלם את הרעיון של הניסיון האנושי להחיל על הטבע סכימות המארגנות את מה שהחושים קולטים: "סדר הוא מושג אנושי", כותב מאותנר בפתח הסעיף. "בטבע לא קיים שום סדר ואפילו לא שאיפה לסדר." ואכן, לאחר סקירה היסטורית של האנציקלופדיות החשובות ושל השיטות שבאמצעותן הן ניסו לארגן את עולם הידע האנושי, סיכם מאותנר—בהדגשת השרירותיות שמאחורי כל השיטות הללו—שהן כולן פרי ראייתו הסובייקטיבית של האדם, גם אם במשך הזמן הן התקבלו כאילו שקפו באופן אובייקטיבי סדר כלשהו הקיים כביכול בטבע עצמו. יתרה מזו, מאותנר קישר את הסוגיה הזו עם ניסיונות היסטוריים שונים ליצור שפות מלאכותיות ואף לייצר "מכונות חשיבה". בין הדוגמאות המרכזיות שאלהן התייחס מאותנר בהקשר הזה נמנו עבודותיהם של המלומד הספרדי בן ימי הביניים, ריימונדו לוליו, וגם נסיונות מן המאה הי"ז, מאת ג'והן ווילקינס ומאת לייבניץ.

הדיון של מאותנר בסעיף הזה, ובסעיפים אחרים הקשורים בו במילון, משתקף באופן ישיר ומובהק במאמרו המפורסם של בורחס אודות "שפתו הנאליטית של ג'והן ווילקינס", כולל האזכור של מכונות החשיבה של לוליו ושל לייבניץ. אכן, ג'והן ווילקינס (John Wilkins) היה מלומד אנגלי אשר, בין יתר עיסוקיו, ניסה לפתח שפה מלאכותית, שיהיו לה כל היתרונות של שיטת המספור העשרונית המקובלת. כך למשל, אנחנו יודעים את שמו של המספר שבא אחרי העשרים ואחד או לפני העשרים ושלוש, גם מבלי שראינו אותו קודם לכן אי-פעם בחיינו. עולם המספרים הוא מסודר, ואת הסדר הזה ניתן לשקף דרך שפה שבה אנחנו מדברים עליו, דהיינו דרך השיטה עשרונית. ג'והן ווילקינס ניסה לעשות דבר דומה עבור עולם התופעות כולו. הוא הגה שיטה שתקיף ותארגן את כל המחשבות האנושיות ותבטא אותן באמצעות שפה "אנליטית".

ווילקינס חילק את העולם לארבעים קטגוריות, שבכל אחת מהן יש מינים, ובתוך כל מין יש זנים. לכל קטגוריה הוא שייך שתי אותיות: לכל מין עיצור ולכל זן תנועה אופייניים. כך, למשל, הצירוף DE מציין יסוד; המילה DEB מציינת את היסוד הראשון, הוא האש; צירוף האותיות DEBA היא המילה המציינת חלק מאותו יסוד, כלומר, להבה. בדרך זו, ווילקינס חשב שניתן לכנות כל דבר שבעולם או כל דבר שבני אדם יכולים לחשוב עליו. כשם שהשיטה העשרונית מסבירה מאליה כל מספר שהיא מציינת בסדרת הטבעיים, כך רצה ווילקינס שניתן יהיה להבין את הדבר המצויין על ידי המילה, בדרך של ניתוח האותיות המרכיבות אותו על פי השיטה, גם אם מעולם לא ראינו את המילה הזאת קודם לכן.

אם לא במקום אחר, אז בוודאי במילון של מאותנר בורחס קרא על הרעיון הזה, ועל הקושי האינהרנטי לממש אותו. בסעיף על האנציקלופדיות מאותנר סקר את הקשיים האלה והראה איך כל ניסיון לחלוקת עולם הידע ועולם הטבע על פי קטגוריות דוגמת ווילקינס איננו אלא שיקוף של מצב ידע רגעי וחולף, ועל כן איננו שייך לטבע עצמו. בורחס אף מצטט כאן את מאותנר כמי שמציין שניתן ללמד ילדים שפות אנליטיות בלי לספר להם שהן מלאכותיות, ורק מאוחר יותר, בביה"ס, יוסבר להם שהן בנויות על סמך מפתח אוניברסלי, באותה מידה שאנו עושים זאת לגבי המספרים.

בורחס מתבסס על הדוגמה של השפה של ווילקינס כדי לציין, בעקבות מאותנר, את הקושי שמאחורי הרעיון של סדר שמיוחס לטבע. אלא שבורחס לא ידון ברעיון על דרך של טיעון פילוסופי רגיל, אלא ישתמש בו כחומר הגלם לבניית טקסט ספרותי ייחודי באמצעות מהלך טיפוסי לכל כתיבתו. בורחס מספר לנו על אנציקלופדיה דמיונית, שבוודאי לא מופיעה במאמרו של מאותנר, אך מדגישה באופן מזהיר את המסר הביקורתי שלשמו נכתב המילון כולו. באנציקלופדיה סינית נשכחת, כך אנחנו קוראים, מחלקת החיות מורכבת מין המינים הבאים: א. חיות השייכות לקיסר; ב. פוחלצים; ג. חיות מבוייתות; ד. חזירונים; ה. בנות-ים; ו. חיות אגדיות; ז. כלבים משוטטים; ח. חיות שנכללו בחלוקה הנוכחית; ט. שמתנועעות כאחוזות תזזית; י. שלא ניתנות למנייה; יא. שנצבעו במכחול דקיק עשוי שערות גמל; יב. וכו'; יג. שזה עתה שברו את האגרטל; יד. שמרחוק נראות כזבובים.

החלוקה הזאת נראית לנו שרירותית ומגוחכת, והיא משמשת לבורחס דרך להצביע על השרירותיות של כל חלוקה אחרת שנרצה להציע אודות היקום והעצמים שבו. איננו יודעים בכלל מה הוא היקום הזה שאנו מנסים לתאר. ובורחס מוסיף הסבר שכמו לקוח מדפי המילון של מאותנר:

ניתן להרחיק לכת ולחשוד שאין בכלל יקום במובן האורגני, במובן המאחד שמיוחס למילה היקרה הזאת. ואם יש לה מובן, הרי שטרם הבנו את תכליתו. טרם הגינו את המילים, את ההגדרות, את האטימולוגיות, ואת המלים הנרדפות של המילון האלוהי הסודי.

אבל הדיון של בורחס על השפה של וילקינס מכוון על דרך השלילה גם לאלמנט מרכזי נוסף ביצירתו, אשר קשור אף הוא במשנתו של מאותנר, והוא הערך הפואטי של המילה הבודדה בכל שפה. בניגוד לאופי המכאני של יצירת מילים בשפה האנליטית, בורחס מדגיש את הערך האסתטי של המילה הבודדת בכל שפה ושפה. הוא חוזר על הרעיון הזה גם בקובץ "שבעה לילות", שבו חלק מן הדיון על

"הסיוט" עוסק בשם שניתן לתופעה בשפות השונות. בורחס פועל כאן ברוח ביקורת השפה של מאותנר עם הדגש האתימולוגי שלה. אלא שבניגוד למאותנר, בורחס מכוון להיבטים האסתטיים, ולא האפיסטמולוגיים של המושג. בכל השפות, הוא מסכם, קשור במילה "רעיון בעל שורשים דמוניים, הרעיון של הדמון שיוצר אותו [את הסיוט]". ועל הנקודה המקורית הזו הוא מפתח בהרחבה בהמשך להרצאה. הקורא יכול לעיין גם בדיון על הצבעים ושמים בשפות השונות בהרצאה "על העיוורון", ובמיוחד (ואין זה מפתיע) בהרצאה על "השירה". בהיותן המרכיב היסודי של הספרות התופעה אסתטית, המילים הן תופעות אסתטיות בזכות עצמן ועלינו להתייחס כך אליהן. בכל שפה ושפה לאותו רעיון יש ביטוי בעל צליל שונה ועל כן בעל ערך אסתטי שונה. דוגמתו האהובה בהקשר הזה, המילה "ירח", מופיעה גם במקומות אחרים, וכאן אנחנו שמחים לחזור לשוחח איתו על כך במסגרת שיחה חברית ואינטימית יותר.

אם נחזור לרגע לרעיון האנציקלופדיה, חשוב לציין סיפור נוסף של בורחס שבו הדימוי הזה משחק תפקיד מרכזי. מדובר בסיפור הידוע "טלן, אוכבר, אורביס טרטיוס", על עולם המגלם את עקרונותיה של פילוסופיה אנטי-ראליסטית מובהקת, שאת קיומו בורחס מגלה בכרכים של אנציקלופדיה אחת, ושאת ידיעתו עליו הוא שואב מאנציקלופדיה אחרת, "האנציקלופדיה הראשונה של טלן". בסיפור הזה נוכחותו של מאותנר מורגשת במישורים רבים, ובמיוחד בהקשר של האופן שבו הוא משלב את נקודות הראות הסקפטית של הוגים כמו יום, בארקליי, ולוק עם עקרונות ביקורת השפה שלו עצמו. בעולם האידיאליסטי של טלן אין עצמים אלא רק דימויים, ועל כך מעיר בורחס:

יום קבע אחת ולתמיד שטיעונו של בארקליי אינם מותירים מקום לכל מענה ואינם משכנעים כל עיקר. בהתייחס לכדור-הארץ, קביעה זו אמיתי לחלוטין; בטלן – שיקרית לחלוטין. הלאומים בכוכב-לכת זה הינם – מטבע בריאתם – אידיאליסטים. לשונם על כל נגזרותיה -- הזת, הספרות, המטאפיזיקה – מושתתת על האידיאליזם. העולם לדידם אינו צירוף של עצמים בחלל אלא רצף הטרוגני של פעולות נפרדות; הוא עוקב וזמני, לא מרחבי. אין שמות עצם ב-Ursprache המשוערת של טלן, שממנה נובעים השפות ה"נוכחיות" והדיאלקטים: יש פעלים ללא נושא, המוטים באמצעות תחליות או סיומות חד-הברתיות שיש להן ערך של תואר-הפועל. לדוגמה: אין מילה מקבילה למלה, ירח, אך יש פועל שהוראתו בספרדית תהיה 'לירח' או 'להתירח'.

גם במקומות רבים בהגותו של מאותנר אנו מוצאים קשרים הדוקים עם הטיפול של בורחס בבעיית השפה בטלן, במיוחד בשל חתירתו לחשוף את מקרי הראיפהקציה שחודרים לתפישתנו באמצעות השפה. אבל התרומה החשובה והמקורית ביותר של מאותנר, שבא לידי ביטוי כאן ובמקומות כה רבים ביצירה של בורחס, הוא הניתוח של תפקידיהם השונים של שמות פועל, שמות עצם ושמות תואר בתפישת העולם שלנו. לעניין הזה מקדיש מאותנר פרקים ארוכים במילון שלו, שבהם הוא מתאר שלושה עולמות שונים, בהתאמה לסוגי המילים הללו.

עולם שמות התואר (Die adjektivische Welt) הוא העולם של החושים, שאותו אנו תופשים באופן ישיר. אין בו ארגון עצמאי, ועל כן הוא העולם שמדעי הטבע חוקרים, באשר הם עוסקים בטיפול

וארגון של רשמי החושים, ועליהם להתאמץ ולהימנע מכל ראיפיקציה בהתאם לביקורתו של מאך. עולם שמות הפועל (Die verbale Welt) הוא עולם התנועה והשינוי, הפעולה, ההשפעה. התנאי לקיומו הוא רעיון הזמן והוא תוצאה של עיבוד הנתונים שמקורם בעולם שמות התואר. לבסוף, עולם שמות העצם (Die substantivische Welt) הוא העולם של המיסטיקה, המיתולוגיה, הדימויים הטהורים, וכל ההפשטות שמקורם בעיבוד של פעולות או של נתוני חושים (או כפי שמאותנר מציין לגבי השפה הגרמנית, ובורחס מיחס בדרכו הציורית לתושבי טלן, המילים עם הסיומות המיוחדות - heiten, -schaften). התנאי לקיומו הוא רעיון החלל. זה העולם שהשפה מטעה אותנו להאמין בקיומו העצמאי, ושעל הביקורת של השפה לחשוף.

סיפורו של בורחס הוא פיתוח מטפורי של הרעיון הזה של מאותנר ומה שעשוי להשתמע ממנו, ביחוד דרך השפה שלו, כפי שכבר ראינו בציטוט לעיל. בורחס ממשיך ומתאר, למשל, את השפה של תושבי חצי כדור הצפוני של טלן, שהוא עולם שקיומו מתרחש בזמן אך לא בחלל. על כן, אין בשפתו שמות עצם אלא רק שמות תואר ופעלים. את מקומו של כל שם עצם תופש בשפה הזו צָבַר של שמות תואר: "אין אומרים 'ירח'; אומרים 'אוורירי-בהיר על עגול-אפל'. או 'כתום-תלוי-שמיים'. " בעולם אידיאליסטי באופן מוחלט, כעולם המתואר ע"י בורחס, אין להתפלא על המסקנה כי "לא תהיה הפרזה בטענה שהתרבות הקלאסית של טלן כוללת תחום אחד בלבד: הספיכולוגיה". זו מסקנה שגם מאותנר מגיע אליה כחלק מהתבוננותו הספקנית בעולמינו, כפי שהיא משתקפת במילון: "אין לנו ידיעה בלתי-אמצעית על גופים. ... כל המדעים שלנו ניתנים להבנה משל היו סוג של פסיכולוגיה יישומית."

קריאה של טקסטים של בורחס היא חוויה רבת-נדבכים הצופנת בחובה הפתעות ותובנות חדשות ללא הרף, בהתאם לרוחב היריעה שאיתה ניגש הקורה אל הטקסט. היכרות עם עולמו הרעיוני של מאותנר היא אחד הגורמים המעשירים ביותר את הקריאה הזו, ובאופן מפתיע, אחד מהמוכרים פחות. הזווית המיוחדת שממנה ניגש בורחס לעמדות הסקפטיות של מאותנר ולביקורת השפה שלו מדגישה בצורה מעירת עיניים את אחד האלמנטים המרכזיים ביצירתו, דהיינו, הנטייה הבסיסית להתבונן במערכות פילוסופיות, תיאולוגיות, ומתפיזיות שונות מנקודת ראות אסתטית טהורה וללא כל התייחסות לערך האמת שלהן. אומנותו הגדולה של בורחס מבוססת במידה רבה על גישתו האישית לביצוע המשימה המורכבת והבלתי סבירה הזאת בכישרון מיוחד. זהו גם אחד הרעיונות המשותפים שבתשתית כל ההרצאות שבקובץ "שבעה לילות". בורחס יכול לשוחח איתנו על בודהיזם, על הקבלה, ועל המיתוסים שב"קומדיה האלוהית", ב"סיפורי אלף לילה ולילה", או ב"אודיסאיה", באותה מידה של הנאה צרופה, נטולת המחוייבות של המאמין. אין לאיש הזכות, הוא אומר, להימנע מן העונג של קריאת דנטה, אך אין בכך ולא כלום עם אמונה בתיאולוגיה המסויימת שהטקסט מגלם בתוכו. אין פליאה בכך, כאמור, שבורחס מנתח מזווית דומה גם את "השירה" בהרצאתו על כך, במונחים של המעשה האסתטי הצרופ. אך קשה שלא להיות מופתע מיכולתו המבריקה לנקוט דרך דומה כדי למצות את המימד האסתטי של "העיוורון" או של "הסיוט".

מגוון הנושאים שלהם מקדיש בורחס את ההרצאות הכלולות בקובץ שלפנינו, ומגוון הרעיונות שבהם מטפל בכל אחת מן ההרצאות בנפרד, אינם פרי התכנון המדוקדק והליטוש המתמשך מהסוג שמאפיין את כתיבת סיפוריו בדרך כלל. ויחד עם זאת, הרקע האידיאה המורכב והעשיר של בורחס לא יכול שלא לבוא לידי ביטוי גם במקרה הזה. הסקירה הקצרה שבעמודים החולפים תסייע, כך אני מקווה, להרחיב בצורה מהותית את היריעה שממנה יתחבר כל קורא וקורא לטקסטים המקובצים כאן, וליצירתו של בורחס בכלל.

לקריאה נוספת:

ליאו קורי, *עולמו הספרותי של חורחה לואיס בורחס*, האוניברסיטה המשודרת, תל-אביב, משרד הבטחון, תשנ"ו.

Arens, Katherine, *Functionalism and Fin de Siècle: Fritz Mauthner's Critique of Language*, Peter Lang, NY, 1984.

Dapía, Silvia G., *Die Rezeption der Sprachkritik Fritz Mauthners im Werk von Jorge Luis Borges*, Cologne/Weimar/Vienna, Böhlau Verlag, 1993.

Weiler, Gershon, *Mauthner's Critique of Language*, Cambridge, Cambridge University Press, 1970.